

VISZONYLAG STABIL VILLAMOSVONALAK

Vajda Mihály: Szög a zsákból

Az utóbbi időkben egyre másra jelennek meg a memoárok, naplók, többé-kevésbé dokumentarista regények, melyek a múlt egy-egy szeletét próbálják feldolgozni. Egyre érdekesebb, vonzóbb területnek látszik a (nem eléggé) magunk mögött hagyott évszázad, melynek kisebb-nagyobb eseményei, jelenségei egyre több irodalmi munka számára szolgáltatnak nyersanyagot. Márpedig a múlttal való foglalatosság az önmegértés lehetőségét hordozza, s talán éppen azért is ez a megélénkült érdeklődés, mert itt és most, Európa közepén és a XXI. század elején úgy tűnik, nagyon nem értjük magunkat. Ebben, kétségtelen, oroszlánrészük van azoknak a változásoknak is, melyek az utóbbi években zajlanak Magyarországon és a határon túli magyarok körében. Anómiás időszak ez; eddig többé-kevésbé elfogadott konszenzusokat rúgnak fel, általánosan elfogadott értékeket kérdőjeleznek meg, jobb sorsra érdemes embereket szorítanak a partvonalra, kevésbé érdemeseket felemelnek. Mozgásban, átrendeződésben van az egész társadalom, és sokan úgy vélik, hogy a jelenlegi változások gyökereit a múltban kell keresni. Ahhoz, hogy rájyjünk, mi jelentheti a kiutat jelenlegi válságunkból, meg kellene értenünk, hogyan jutottunk el idáig. Mintha egyfajta kollektív pszichoanalízis zajlana, annak minden fájdalomával, alkalmankénti kudarcaival, kisebb sikereivel.

És nyilván azért tartanak számat a személyes történetek is az olvasó érdeklődésére, mert ezeken keresztül közös történetünk elemei villannak fel. Hiszen az egyes történetek a nagybetűs történelembé ágyazódnak bele, mely így vagy úgy mindenkivel elbánt, s még a mai napig sem ereszt. Úgy tűnik, nagy igény van ezeknek a történeteknek a felkutatására, az elmesélésére és a megismerésére egyaránt. Valószínűleg ez a felismerés sarkallta arra a Magvető Kiadót, hogy 2015-ben újraindítsák az 1990-ben megszakadt, egyébként nagy sikerű *Tények és tanúk* című sorozatot, melynek számos kötete valóságos szenzáció lett.

Borítékolható volt, hogy Vajda Mihály memoárfélesége is sokak érdeklődésére tart majd számat. A legújabb kori magyar művelődés emblematikus alakjáról van szó személyében, sok-sok könyv szerzőjéről és ismert közéleti személyiségről, aki sokak szívébe lopta be magát vállig érő hajával, közvetlen, laza stílusával, sajátos humorával. Hiszen mi sem áll távolabb mind gondolkodásától, mind pedig személyiségétől, mint az akadémikus, professzoros megjelenés és beszédmód, így pedig azok számára is érthető, akik kevésbé iskoláztak a filozófiában. Akik pedig az utóbbi években

*Magvető Kiadó
Budapest, 2017
362 oldal, 4490 Ft*

kövezték gondolkodását, olvasták írásait, azok már rég tisztában vannak vele, hogy Vajdát mostanában kevésbé a filozófia nagy kérdései, mint inkább a saját múltja, a saját története, a saját énye izgatja. Nincs ebben semmi nagyzási hóbort, Vajda egészen egyszerűen visszatért a filozófiai kérdések forrásvidékéhez, a delphi jósdá parancsához: ismerd meg önmagad! S ezzel nem eltávolodott, hanem éppenséggel a lehető legközelebb került a filozófiához, hiszen az európai gondolkodás egész története erre az imperatívuszra fűzhető fel. Többször is nekiveselkedett már az önelemzésnek; naplón, álomleírásokon, irodalmi művekre vonatkozó reflexiókon keresztül, most azonban arra vállalkozott, hogy a saját múltjával próbáljon meg számot vetni.

Ha valaki semmit nem tud Vajda Mihályról, csak annyit, hogy 1935-ben született budapesti zsidó családba, már annak is lehet némi elképzeléséről, hogy meglehetősen fordulatos életútról van szó. Egy világháború, négy (négy é) rendszerváltás, két (és fél) diktatúra, a holokauszt: sok is egy emberéletre. Vajda azonban mindezeket nem a hátsó sorokban, szelárnyékban meghúzódo kisemberként élte meg, hanem értelmiségi-ként a dolgok kellős közepében állt - ahogyan később naplójában fogalmazott: kint a huzatban. Ott állt kint a hidegben a Budapesti Iskola tagjaként, disszidens brémai oktatóként, Heidegger fordítójaként, debreceni tanszékvezetőként, 2011-ben pedig látványosan megismételte magát a történelem: ugyanazokat a filozófusokat kezdték el ismét üldözni, rágalmozni, akiket már az 1973-as „filozófusper” idején is el akartak hallgattatni, s persze, hogy Vajda is köztük volt.

Talán 2005-re datálható, amikor Vajda először jelentette ki a nyilvánosság előtt, hogy „nem emlékszem a gyerekkoromra.”¹ A rá következő években egész sok írásában foglalkozott ezzel, majd a mostani könyvnek is az lett az első sora, mint annak a régi interjúnak a *Vulgóban*. Aztán rögvést korrigálja is magát, hiszen kiderül, hogy ha másra nem is, a viszonylag stabil villamosvonalakra és a sínekre emlékszik. De az alapélmény ez: „mindent elfelejtettem a gyerekkorból, mert féltem az emberektől. 1944. március 19-ig erre talán nem volt okom, de azután minden bizonynyal.” (7) Aztán – mégiscsak filozófusról van szó – sorra veszi az elfelejtés lehetőségének a módozatait: valóban elfelejtette-e, vagy valamiért el akarja hitetni magával, hogy elfelejtette, vagy elfelejtettnek véli... s nekilát, hogy megkonstruálja a gyerekkorát.

Ki az, aki maradéktalanul tisztában van a szülei élettörténetével? Általában tudunk valamennyit a szüleinkről, ám ez a tudás már mindig gondos szelekció, delfinológiai munka eredménye, hiszen kizárt, hogy a kedves szülők minden botlásukról, titkukról tájékoztatni akarnák gyermekeiket, akiknek a tiszteletére amúgy igényt tartanak. Vajda sem tud sokat az édesanyja életéről, megpróbálja hát kitalálni, miért lett az a csodaszép asszony olyan hallgatóg és depressziós, és közben megajándékozta pár év bohém művészélettel a Tabánban, csodás képekkel, hangulatos kis kocsmákkal, szerelemmel. Aztán jött Hitler, és elvágta Magda előtt a berlini ösztöndíj lehetőségét, a lehetőséget egy hajlamai szerint való életre, hozzáment egy férfihoz, és nem sokra rá megszületett „a kis vöröshajú”.

Aztán jött a vészorszak. Furcsa, Vajda azt írja, hogy miközben a családot egyben kellett tartani, meg kellett menteni, „Magda gyönyörű volt, s olyan boldog, amilyennek a kislíú még soha nem látta” (39.). A rendkívüli körülmények rendkívüli képességeket aktivizáltak benne, s az ő keménységének és leleményességének köszönhető, hogy a család túlélte a nyilas rémuralmat. És még a háborút követő pár évben is megőrizte jó kedélyét egy darabig, „élvezte az új világot, amelyben már nem volt másodrendű polgár” (40.). Aztán... újra rátalált a depresszió, és újra csönd ülte meg a családot.

Az édesapáról sem tud sokkal többet a „kis vöröshajú”, még csak kitalálni sem tud neki semmilyen gyerekkort. Harcolt az első világháborúban, és a Csendes-óceán partjáról

¹ Létra a szoba közepén. Széplaky Gerda és Gulyás Gábor beszélgetése a hetvenéves Vajda Mihálylyal. *Vulgo*, 2005/1–2. 258.

tért vissza két év alatt Fiumébe. De erről sem mesélt semmit, mint ahogyan az első házasságáról sem. Azt pedig már a kis Vajda is látta, hogy a családban az anya volt a domináns, az apa a hatalomnak is inkább behódolt, 1944. március 19. után sincs komolyabb szerepe, aztán pedig végképp eltűnik, belevész a hétköznapiakba.

A határ tehát 1944. március 19. Innentől végképp kiderült, hogy az apa s vele együtt a család nem jelent védőburkot. És – ahogyan évekkel később Vajda reflektál – „csak az utóbbi években eszméltem rá, hogy a soá, a vézskorszak volt az a sorsesemény, amely egész életemet, egész gondolkodásomat meghatározta.” (71. Még akkor is, ha addig nem emlékszik semmire. Vagyis pontosan azért. Mert éppen ezek az elfojtások készítették arra, hogy megpróbáljon megérteni mindent, mi történt és miért történt, és egyáltalán, mi vagy ki az a zsidó. Senki sem beszélt ezekről, mindenki felejtani igyekezett, de Vajda számára éppen „így vált a holokauszt személyes emlékezetem filozófiájának meghatározójává.” (72.) Vagyis így és ezért lett belőle filozófus. Mert már a megértés akarása is filozófiai teljesítmény, maga a megértés, az egész borzalomnak és tanulságainak a megértése pedig olyan belátásokat nyújt az emberről, amelyekre évszázadok óta törekszik a filozófia. Például azt, hogy „igenis ember vagyok, ahogyan az is ember, aki éppenséggel belelőhetett volna a Dunába” (85.). Illúziók nem maradtak, hiszen „a tisztánlátás, nem pedig a vigasztalás a filozófia feladata” (85.).

Vajda innentől kezdve már az emlékeire hagyatkozva meséli tovább életének történetét, csapongva ide-oda az időben. Hogyan vitte el az apja egy nagygyűlésre, ahol a közönség boldogan tapsolt, hogy leleplezték Rajkék árulását, és hogyan kezdett el kételkedni. Hogyan szembesült továbbá a kitelepítések tényével, melynek nyomán még inkább elbizonytalanodott a rendszerbe vetett hite. Hogyan vezetett mindez oda, hogy a vegyészettől kiábrándulva filozófiára adja a fejét, s a Lenin Intézetbe kerül. Hogyan indítja el az '56-os forradalom a szellemi felszabadulás útján, s hogyan kerül az MTA Filozófia Intézetébe. S innentől ez már a magyar filozófia történetének a része.

Vajda a saját személyével kapcsolatban is igyekszik a tisztánlátás maximáját alkalmazni, nem stilizálja ellenállóvá magát: „valamelyik este megittunk vagy ötször annyi vodkát, mint mások, s úgy hittük, elkezdhetünk élni. S el is kezdtünk: megkötöttük a kompromisszumainkat.” (120.) Igaz, hozzátesszi, hogy nem hosszú időre, hiszen a barátai már 1968-ban aláírták a nevezetes petíciót Korčulán a Varsói Szerződés csapatainak a csehszlovákiai bevonulása ellen – ő ekkor nem volt jelen –, s mikor hazatértek, akkor egy füst alatt őt is kizárták a pártból. Igaz, ő fellebbezett, és visszavették, hogy öt év múlva újra kizárják.

Kétségtelen, hogy az egész könyv egyik legnagyobb tétje a Lukácsról és a Budapesti Iskoláról szóló részek, és alighanem az olvasók is erre voltak a leginkább kíváncsiak. Vajda a saját verzióját írta meg arról, hogyan alakultak a körön belüli erőviszonyok, hogyan kezdett el fokozatosan kételkedni nemcsak a marxizmusban, hanem a kör közös jövőjében is, hiszen fokozatosan elkezdett távolodni a közös világképtől. Az olvasónak némi pontokon az lehet az érzése, hogy filozófiatörténeti intimpistáskodás részesévé válik, hiszen Vajda olyan részletekbe megy bele a kör egyes tagjairól (Márkus, Fehér, Heller), melyek nem voltak ismertek eddig a nagyközönség számára. Csakhogy Vajda számára a csoport dinamikájának, a közös ügyeknek a feltárása az önmegértési folyamat szerves része.

Gondoljunk csak bele: a magyar filozófia történetének legnagyobb alakjáról és a köré csoportosult, nemzetközi szinten is híressé vált körről van szó. Amennyire az élet ajándéka lehet ide tartozni, éppen akkora teher is, de mindenképpen kiemelkedő jelentőséggel bír. Viszonyítási pont, amelyhez újra meg újra visszatér az ember, újra meg újra megpróbálja megérteni magát az akkori helyzetekben, valamint azt, hogyan járult hozzá az adott dolog ahhoz, hogy az lett belőle, aki. S e helyt talán e sorok szerzőjének is megbocsátható egy kis intimpistáskodás: Vajda régóta beszélt már neki arról, hogy meg akarja írni a

Budapesti Iskola történetét, ahogyan ő látta. Régóta foglalkoztatta és nyomasztotta is ez: egyrészt az, hogy úgy érezte, el kell mondania a maga verzióját, a maga igazságát a Budapesti Iskoláról, tartozik ezzel magának, másrészt pedig az, hogy nem akar senkit sem megbántani. Megtette végül, kimondta: „... meg akartam szabadulni tőlük. Úgy éreztem, ez a feltétele annak, hogy végre önmagam legyek.” (161.) A kör felbomlott, ő pedig azon kapta magát, hogy ott áll „mindenfajta megváltó eszme és mindenfajta filozófiai álláspont nélkül” (165.).

És itt ér véget a könyv első fele, mely a semmiből a semmi felé tartott. Az elfeledett gyerekkortól, a holokauszt traumájától az eszméből való kiábrándulásig. Talán nem véletlen, hogy Vajda úgy érezte, fel kell rúgnia ezt a barátságot, ki kell rúgnia a saját lába alól minden támasztékot, ha egyszer is bizonytalanságot érez vele kapcsolatban. Hiszen ő már megtapasztalta, milyen az, amikor minden kockán forog, ami az embernek kedves, beleértve a saját életét is (még ha erre nem is emlékszik, és nem is volt számára sokáig tudatos). S ha egyszer szembesült ezzel a semmivel, akkor – ha igazán tisztességes magához – többé nem futamodhat meg előle. Avagy véletlen-e, hogy Vajda gondolkodásának hőse a nyolcvanas években éppen az a Martin Heidegger lett, aki minden alapot, metafizikai fogódzót kirúgott az ember lába alól, és létének radikális végességével, semmisségével igyekezett szembesíteni?

A könyv második fele pedig azt az interjút tartalmazza, melyet Vajda régi barátja (s nem melleleg, a *Lét és idő* egyik fordítója), Kardos András készített vele az 1977–1990 közötti időszakról, vagyis arról a tizenhárom évről, amikor Vajda a marxizmustól való megszabadulás és némi kitérők után felfedezi magának Heideggert. Az olvasó minden bizonnyal meglepődik, hogy a könyv közepén egyszer csak műfajt vált a szöveg, és vallo-másszerű, fikciós szövegből hirtelen interjú lesz. Vajda egy helyen megindokolja, miért akarta, hogy ebben a formában folytatódjon a szöveg: mert némely dolog máshogyan nem jutott volna eszébe.

Nehéz megragadni, mi a különbség a két rész között. Az első rész talán líraiabb, személyesebb, átgondoltabb. Az élettörténet elmesélése reflexiókkal keveredik, fikciós elemeket használ, megkonstruálja a szülei történetét: ezeknek egy interjúból kevésbé van helyük. Ugyanakkor való igaz, hogy egy beszélgetésben mindig előjönnek olyan dolgok, melyekre önmagától nem gondolt volna az ember; így ez körültekintőbb, alaposabb, ám tárgyyszerűbb is, kevésbé „vallomásos”, kevesebb tépelődés, érzelem van benne. A két műfaj kiegészíti egymást: a gyerek-, kamasz- és fiatal felnőttkor elmesélése személyesebb, líraiabb, az élettörténet folytatása pedig inkább dokumentarista jellegű, de addigra már túl is vagyunk a nagy vallomásokon, és Vajda filozófiai gondolkodásának az alakulása kerül előtérbe.

S ekkor jön a képbe Heidegger is, akire azért volt szüksége, hogy el tudjon újra indulni valamerre, s általa tudott visszakapcsolódni a filozófiához. Ekkor azonban már nem a megváltó igazságot kereste, hanem a kérdés lehetőségét egyáltalán, s egyre kevésbé volt fontos számára a rendszeres, szisztematikus (értsd: akadémikus) filozófiai gondolkodás. Ettől egyre jobban eltávolodik, mind stílusában, mind pedig tárgyában, és egyre több írása születik könyvekről, a kultúráról, a modernitásról, és ezekben egyre jobban elkezd kiforrni gondolkodásának az az iránya, mely ehhez a könyvhöz is vezetett.

S itt talán egybeér a kör: Vajda végre elmondta, kíméletlen őszinteséggel feltárta mindazon dolgokat, melyeket évtizedeken keresztül hurcolt magában, s melyek egész életére, gondolkodására döntő hatást gyakoroltak. Az elfelejtett gyerekkor mint a világot megérteni kívánó vágy kiindulópontja és a Budapesti Iskola mint érzelmi és filozófiai szempontból egyaránt jelentős szellemi közeg: ez a két alapélmény, s most mindkettővel kapcsolatban megtörte a hallgatást. S ha fentebb azt írtam, hogy a kortárs irodalom egyik nagy tendenciája a múlttal való számvetés igénye, most azt tenném hozzá, hogy ennek pedig alapvető végbemenési módja a hallgatás megtörése, ahogyan igen sok kortárs prózai mű

esetében láthatjuk. Vajda is ennek az igen nehéz feladatnak veselkedik neki, hiszen kevesen tudják nála jobban, hogy a beszéd, a logosz alapvető sajátossága, *differentia specificája* az embernek, mint *zōon logon echōn*nak – ahogyan Heidegger rámutat. A beszéd által vagyunk azok, akik vagyunk, általa és benne értünk meg másokat éppúgy, mint önmagunkat, és a beszéd az egyetlen lehetőségünk közös és saját ügyeink rendezésére.

Vajda Mihálynak van egy Foucault Binswanger-értelmezéséről szóló írása,² melyben a kierkegaard-i „jogosult kivétel” fogalmát is elemzi. Ahogyan a dán filozófus írja: „a helyzet a következő: a kivétel azzal, hogy önmagát elgondolja, az általánost is elgondolja; azzal, hogy önmagát működteti, az általánost is működteti; azzal, hogy önmagát magyarázza, az általánost is magyarázza. A kivétel tehát önmagát és az általánost is állítja, és ha az általánost alaposan tanulmányozni akarjuk, akkor pusztán egy jogos kivétel után kell néznünk; az sokkal világosabban mutat meg mindent, mint maga az általános.”³ Amikor Vajda, mint jogosult kivétel, a logosz, a beszéd mint felmutató láttatás által saját magát tételezi, saját magát próbálja megérteni, akkor saját partikularitásával egyetemben az általánost is bevonja a diskurzusba. Rendkívüli személyiség és rendkívüli életút az övé; azzal, ahogyan önmagát magyarázza, közben sok minden másra is magyarázatot ad, s általa talán jobban értjük az elmúlt évtizedeket és saját magunkat.

---

² Vajda Mihály: A jogosult kivétel. *Beszélő*, 2008/2.

³ Kierkegaard, Søren: *Az ismétlés. Constantin Constantius próbálkozása a kísérleti pszichológiában*. Ford. Gyenge Zoltán. Ictus, 1993, 106.